

ТАРИХ, ФИЛОСОФИЯ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТАНУ
ИСТОРИЯ, ФИЛОСОФИЯ И СОЦИОЛОГИЯ
HISTORY, PHILOSOPHY AND SOCIOLOGY

FTAMP 03.20

XIX ҒАСЫРДЫҢ II ЖАРТЫСЫНДА ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫНДАҒЫ
ҚОНЫС АУДАРУШЫЛАРДЫҢ КЕЛУІМЕН БОЛҒАН
САЯСИ ЖӘНЕ ШАРУАШЫЛЫҚ ӨЗГЕРІСТЕР

Г.Ы. КУПЕНОВА, А.С.ӘЛШІ

Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан

Аңдатпа. «XIX ғасырдың II жартысында қазақ қоғамындағы қоныс аударушылардың келуімен болған саяси және шаруашылық өзгерістер» мақаласы жергілікті тұрғындардың өмірін объективті тұрғыдан қарастырады. ХҮІІІ ғ. 30-жылдарынан бастап Тұран ойпатына енген орыстар бекіністер салып, XIX ғ. реформалар жүргізді. Ресейде 1861 ж. крепостниктік жүйенің құлауымен, орыс шаруаларының қазақ жеріне қоныс аударуы басталды. Кейін Г.А. Колпаковский казактарға қарағанда орыс шаруаларын қолайлы деп санап, олардың көптеп келуіне мүмкіндік жасады. Қазақстан қоныс аударушыларды жерімен, шаруашылығымен бөлісуге мәжбүр болды. Бұл жағдай казактардың ашу-ызасын тудырып, қарсылық білдіргенімен, бұдан түк шықпады. Орыс шенеуніктері орыстандыру саясатын жалғастыра берді. Осылайша, қазақ пен орыс халықтары арасында ортақ шаруашылық ісі қалыптасты. Жергілікті тұрғындар малдарын қорада ұстауды үйреніп, отырықшы өмірге қадам басты. Мұндай жағдай өз кезегінде елде мақта, тауар өндірісін дамытты. Екі халықтың бірлесуімен қазақ елі капиталистік қоғамға өтті.

Кілт сөздер: реформа, қоныстандыру, орыстандыру, генерал-губернаторлық, отар, крепостниктік жүйе, капиталистік қоғам, империя.

Аннотация. Статья «Политические и хозяйственные изменения в казахском обществе во II половине XIX века с приходом переселенцев» объективно рассматривает жизнь местного населения. С 30-х годов ХҮІІІ в. русские, вошедшие в Туранскую низменность, строили крепости и в XIX в. проводили реформы. В России с падением крепостнического строя в 1861 г. началось переселение русских крестьян на казахскую землю. Позже Г.А. Колпаковский, считая русских крестьян более подходящими, чем казаков, сделал возможным их приход. Казахстан вынужден был делить переселенцев с землей, хозяйством. Это обстоятельство вызывало у казахов гнев и сопротивление, но ничего не выходило из этого. Российские чиновники продолжали политику русификации. Таким образом, между казахским и русским

народами сложилось общее хозяйственное дело. Местные жители, научившись держать скот в стойлах, вступили в оседлую жизнь. Такая ситуация, в свою очередь, развивала в стране производство хлопка, товаров. Объединением двух народов казахская страна перешла к капиталистическому обществу.

Кілт сөздер: реформа, переселение, русификация, генерал-губернаторство, колония, крепостническая система, капиталистическое общество, империя.

Annotation. The article "Political and economic changes in Kazakh society in the second half of the XIX century with the arrival of immigrants" objectively examines the life of the local population. From the 30s of the XVIII century, the Russians who entered the Turan lowlands built fortresses and carried out reforms in the XIX century. In Russia, with the fall of the serfdom system in 1861, the resettlement of Russian peasants to the Kazakh land began. Later, G. A. Kolpakovsky, considering Russian peasants more suitable than the Cossacks, made their arrival possible. Kazakhstan was forced to share the settlers with the land and economy. This circumstance caused the Kazakhs anger and resistance, but nothing came out of it. Russian officials continued the policy of Russification. Thus, the Kazakh and Russian peoples had a common economic business. Local residents, having learned to keep cattle in stalls, entered a settled life. This situation, in turn, developed the country's production of cotton and goods. By uniting the two peoples, the Kazakh country moved to a capitalist society.

Кілт сөздер: reform, migration, russification, gubernatorial, colony, the serfdom system, the capitalist society, the Empire.

Әр мемлекеттің тарихын алып қарасақ, оның құлдырау, даму сатыларынан өткеніне көзіміз жетеді. Сондай-ақ Ресейдің даму алдындағы қадамы дәстүрлі билік жүйесінің аумағынан шыға алмай, артта қалған Орта Азия мемлекеттерін отарлап, тиімді пайдалануымен көрініс тапты. Батыс елдері капиталистік қоғамға жеткенде, біздер қылышымызды әрлі-берлі сермеп, жерімізді жауларымыздан қорғаумен болдық. Осы жағдайды ұтымды пайдаланған Орыс патшалығы қырғыздарды (қазақ) сыртқы жауларынан қорғаймыз деп бодандыққа алып, түрлі реформалар жүргізу арқылы «бұратана» халыққа айналдырды.

Орта Азия жерінің кенге бай, құнарлы жері империя игілігіне айналатындығын түсініп, капиталистік қоғамға өту барысында жасалған жұмыстар тың серпін бергенімен, отарлаушы елдің отар ел тұрғындарына теріс көзқарасы өзара қарама-қайшылыққа алып келді.

«Ресейдің Азия тұрғындарын сақтап қалу, қайта қалпына келтіру, ағарту саласы бойынша мейірімді ықыласынан жер бетінде одан артық халық үшін, мемлекет үшін ештеңе жоқ» деп шығыстанушы В. В. Григорьев орыстардың жүргізген саясатын мақтап жазса [1], қазақ интеллигенция өкілдері өздерінің күйініштерін жеткізуге тырысты. Ж. Аймауытов орыс

шенеуніктерінің қазақты ішінен тоздыруға бағытталған іс-әрекеттерін, тілімізді, дінімізді, салт-санамызды орыстандырып, құнарлы жерімізді қоныстанушыларға бөліп бергендігін ашына жазды [2].

Қоныстанушылар мен қазақтар арасындағы шаруашылық, әлеуметтік қатынастар зерттеушілердің басты назарын аудартты. Олар орыс шаруаларының жер өңдеумен айналысқанын прогресшілдік тұрғыда қарастырды. Мұндай ой-пікірлерге сыни көзбен қарай отырып, жергілікті тұрғындардың егін шаруашылығын жақсы білгендігін қоныс аударушыларға үйретуінен көруімізге болады. Бұл пікірге қазақтардан бөлек батыс зерттеушісі Джон Уорделл де қарсы ойын білдірді. Ол бұрыннан қазақтардың егін шаруашылығын жақсы білгенін және Орталық Қазақстандағы ирригациялық жүйелер оған дәлел бола алатындығын көрсетті [3]. Сонымен қатар, сауда-саттық жағы өркендеп, экономика дамығанымен, қарапайым халыққа үсті-үстіне үстемеленіп салықтың салынуы ауыр жағдайды туғызды.

Қазақ жеріндегі жаңа басқару жүйесін, отарлаудың жаңаша сипат алуын бірнеше кезеңге бөліп қарастыруға болады.

XVIII ғ. соңы – XIX ғ. басында Ресей Қазақстанды шекаралық өлке деп таныса, ал XIX ғ. ортасында империяның ішкі бөлігіне айналдырды. Бұл процесс реформалаудың нәтижесінде жүзеге асырылды. 1822 ж. «Сібір қырғыздары жөніндегі» және 1824 ж. «Орынбор қырғыздары жөніндегі» Жарғылар қазақ жерінде хандық биліктің жойылуына әкеліп, басқару жүйесіне өзгерістер енгізді.

Батыс елдері XIX ғасырда антиресейлік одақ ұйымдастырып, 1854-1856 жж. Қырым соғысында Түркия мемлекетінің жағына Ұлыбритания және Франция сияқты алпауыт мемлекеттердің шығуы Ресейдің жеңіліс табуына әкеліп соқты. Бұл жағдай елде бірқатар реформалардың жүргізіліп, крепостниктік жүйенің жойылуына және буржуазиялық қарым-қатынастың кеңінен таралуына алып келді.

Ресейдің орыс емес халықтарға жүргізген саясаты жаңаша сипат алды. 1859 ж. 24 наурызында Министрлер комитетінің қолдауымен Орынбор өлкесінің қазақтарын басқару ісі Сыртқы істер министрлігінен Ішкі істер министрлігіне өтті. Бұл қазақ жерінің орыс жерімен бірігіп, ондағы ішкі саясатты Ресейдің ішкі саясаты деп есептеп, өз еріктерімен үкім шығарып, басқаруына мүмкіндік тудырды [4].

Қуатты мемлекеттің әлсіз мемлекетті алуы шартты құбылыс. Экономикалық, ағартушылық және өзге де салалар бойынша артта қалып қойған қазақ даласын капиталистік қоғамға көшіру барысында көптеген жұмыстар жүргізілді.

Патшалық Ресей XIX ғ. 60 жж. Қазақстанды түгелімен қол астына қаратқан соң, жаңа реформалар арқылы қазақтардың билік жүйесіне, діни және мәдени - ағартушылық салаларына өзгерістер енгізді.

Орынбордан Түркістан жерін басқару тиімсіз болғандықтан, фон Кауфман басқарған Түркістан генерал-губернаторлығы құрылып [5], оған Жетісу және Сырдария облыстары кірді. Бұл 1867 ж. «Жетісу және Сырдария облыстарын басқару» және 1868 ж. «Торғай, Орал, Ақмола және Семей облыстарын басқару» туралы Ережелер нағыз отарға айналдыратын қатал орталықтандырылған реформалар болды.

Жаңа басқару жүйесінің басты мақсаты – Ресей империясының құрамындағы Қазақстанның құқықтық жағдайын әлсіретіп, түпкілікті отарға айналдыру. Ал міндеті – қазақ аксүйектерінің саяси ықпалын түсіру еді [4. 21б.]. Бұл біржолата бағынышты болуды білдірді. XIX ғ. 20-жж. хандық билік жойылды. Ендігі жерде жергілікті халықтың билікке араласуы тежеліп, оларға тек төменгі шен ғана тиесілі болып қалды. Шұрайлы жері, кең даласы бар қазақ жеріне орыстар қоныстанып, өз жері жат жерліктердің қолына өтіп, аумағы тарылды. Дәлірек айтқанда, жеріміз де, дініміз де, тіліміз де орыстанды.

Жаңа тәртіп бойынша қазақ даласы облыстарға, облыстардан уездерге, уездерден болыстарға, болыстардан ауылдарға бөлінді. Болыс, старшындар үшін сайлау өтті. Бұл арадағы бұрынғы рулық кикілжіңдерді қайта тұтандырып, мансапқа ұмтылған қазақ байлары патша әкімдеріне жағынып, патшаның айдауына көнетіндері билікке келді.

Ю.Скайлер: «Орта Азияның Патшалық Ресейдің қол астына өтуі халықты анархия мен жауыз хандардың (деспот) рақымсыздығынан құтқарды» деп есептейді [6. 96 б.], бірақ бұл жағдай отарға айналамынға дейінгі алауыздықтың жаңа сипатта өтуіне алып келді. Ханның орнына патша келіп, іштегі тәртіпсіздік ескі жүйенің өзгеріп, жаңа басшылыққа көндіге алмауымен сипат алды.

Патша үкіметі 1867 ж. құрылған Түркістан генерал-губернаторлығының орталық және жергілікті әкімшілігіне байырғы халық пен орыстарды қосып, «аймақты орыстандыру» міндетін жүктеді. Осы жүктеме арқылы Ресейдің орталық губерниясында тұратын, 1861 ж. крепостниктік жүйенің құлауымен еркіндік алған ауыр экономикалық жағдайдағы орыс шаруаларына (басыбайлылар) Ресей жерінен орын тиіспей, оларды Қазақстанға қоныс аудартты. Бұл қоныс аудару жүйесі саяси, экономикалық, этнографиялық, аумақтық, әлеуметтік, мәдени және басқа да өзгерістерге алып келіп, Патшалық Ресейдің де, қазақ жерінің де дамуына әсер етті. Қазақстанда шаруалардың қозғалысы (қоныс аудару) 1867-1882 жж. Жетісу облысының әскери губернаторы, 1882-1889 жж. Далалық аймаққа генерал-губернаторлық еткен, Герасим Алексеевич Колпаковскийдің әкімшілік қызметімен сәйкес

келді [7]. Отырықшы орыстармен қырғыз (қазақ) жерін отарлап, оларды орыстармен араластыра қоныстандару ісі орыстандырудың алғышарты болды [8. 99 б].

Патша үкіметіне орыс халқының бұратаналармен араласып, оларды орыстандыру оң нәтиже берді. Бущинский мырзаның сөзіне назар аударсақ [9], орыстар жаңа жерге, жаңа жағдайға өте бейімді, кез келген ауа райында қандай да бір халықпен бірге өмір сүріп кете беретін жайлы халық екен. Орыстар православие дінін, тілін, әдет-ғұрпын өздерімен бірге ала келіп, ру басшыларын қайта сайлау арқылы қазақ санасын, психологиясын өзгертті [10].

Г.А. Колпаковский Ресей империясының шығыс аймағына әскери іске жақсы жаттыққан халықты орналастыруымыз керек деп, казактардың көшіп келуін қолдады. Олар Ресей үкіметінің шекарадағы қорғаны мен үміті, мықты жауынгерлері мен егіншілікте табысқа жеткізушілері деп есептелді. Бірақ оларда ірі жер телімі бола тұра, көпшілігі егіншілікпен айналыспады. Казактар өздеріне жүктелген міндетті дұрыс атқармай, өздерінің орнын жергілікті әскерге беру арқылы тарихи маңыздылығынан айырылып қалды. Сондықтан да Г.А.Колпаковский шаруалардың келуін қарқынды түрде жүргізді. 1869 ж. «Жетісу облысына шаруалардың қоныс тебуі» туралы Уақытша Ереже қабылданды [7. 225 б].

Орынбордан Ташкентке, Ташкенттен Верный арқылы Семейге деп екі бағытта жүргізілген, орыс шаруаларын орналастыратын жоспар енгізілді. Бұл жөніндегі ресми жағдай фон Кауфманның 1873 ж. түсіндірме жазбасында толық көрсетілген [11]. 1874 ж. Сырдария облысындағы Әулиеата қаласынан алыс емес жерден алғашқы орыс мекені – Михайловск құрылды. 1874-1880 жж. облыста 197 шаруасы бар үш орыс мекені – Михайловск, Чалдоварск, Дмитриевск пайда болды [12].

XIX ғ. 80-жж. орталық Ресей губернияларында аштық болып [13], қоныс аударушылар легі көбейе түсті. 1884 ж. «ішкі губерниядан» көшіп келушілердің жаппай қоныс аударуын Ішкі істер министрі «қауіпті» деп тануына байланысты белгілі бір шектеулермен жүргізілді. Дегенмен, қоныс аударушылардың көптеп келуімен 1886 ж. Әулиеата, Шымкент және Ташкент уездерінде 1 253 адамы бар 8 қоныс қалыптасты [12. 509 б] (кесте-1). 1889 ж. 13 шілде күні «Ауыл тұрғындары мен мешандардың ерікті түрде мемлекет жеріне көшуі» туралы Ереже шықты. Бұл Ереже бойынша Дала генерал-губернаторлығының Ақмола, Семей және Жетісу аймақтары кірді [7. 223 б]. 1912 ж. наурыз айында Шымкент уезі Ақсу болысындағы жеті ауылдың «Егін шаруашылығы мен мемлекет мүлігінің министріне» жазған арызында: «1890 ж. уез бастығының көмекшісі полковник Масловтың өтінішіне келісе отырып, 18 орыс ауылынан қоныс аударушыларға суарылмалы жерлерімен бөліскені» [14] көрсетілген. 1890 ж. дейін қаншама жер орыстардың қол астына өтсе де, қазақ халқы қонақжайлылық танытып, қайыршыланған орыстарға шұрайлы жерімен бөлісті.

1891 – 1895 жж. көшіп келушілердің саны артып, жергілікті әкімшілікке қиындық туғызды. Халқы тығыз орналасқан Сырдария облысында орыс қоныс аударушылары жергілікті халықтың ашуына тиіп, дін жолындағы тақуа адамдар ғазуатқа (діні бөлек адамдарға мұсылман дінін таратуға бағытталған соғыс) шақырды. Сондай-ақ орыс әкімшілігі қоныс аударушылардың ауылын әскери гарнизон ретінде ұйымдастырды [12, 513 б]. Қоныс аударушылардың саны артқаннан қосымша жер көлемі де қысқартылды. Осы жағдайды ескерген генерал-губернатор А.Б.Вревский Түркістан аймағына орыс көшіп келушілерінің тоқтатылуына нұсқау берді. Бірақ жаңа сайланған генерал-губернатор С.М.Духовский Түркістан аймағында елдендіру ісін жасақтайтын арнайы комиссия құрып, қоныстандыру ісін кеңейту туралы шешім шығарды. Кейінірек Түркістан қазыналық палатасының басқаруымен комитет құрылды. Оның құрамында бес шенеунік (облыстық басқарма кеңесшісі, салық инспекторы, ауылшаруашылық және алым-салық бөлімі бойынша шенеунік, полицеймейстер және мемлекеттік мүлік меңгерушісі) жұмыс атқарды. Бұрын орталық үкіметсіз жергілікті әкімшілік елдендіру ісімен айналысса, Духовскийдің келуімен арнайы комитет құрылып, қоныс аударушылар көбейе түсті [11. 3 б].

Қоныс аударушылардың бұлай жиілеуі басшылықтың көптеген жердің бос жатуы деп есептеуі еді. Бұған А. Кауфманның мына сөзі дәлел бола алады: «Адамдар көшіп келіп жатырғанда оларды ұстап тұрудың еш керегі жоқ. Тек көшіп келушілерге жолда, жаңа жерге келгенде көп қамқорлық жасауымыз қажет. Түптің түбінде жер жетеді екен, онда барлық жолдармен көшіп келушілерді қолдайық» деген сөзінен көреміз [11. 1 б].

Қоныстану кезеңі шаруалардың әлеуметтік - мәдени және шаруашылық бейімделуімен қатар өтті. Екі түрлі қоғамның әлеуметтік - мәдени және экономикалық өзара әрекеттестігі қазақ жұртшылығының ақырындап отырықшылыққа көшуіне, егіншіліктің және шөп шабу ісінің дамуына, жоғары технологиялы еңбек құралының пайда болуына, малды қорада ұстауға және көшпелі қазақтар жерінің қысқаруына алып келді. «Өз жерім» деген түсінік қалыптаса бастады. Әкеден балаға мұра болып келе жатырған жерінен айырылғысы келмеген қазақтар қарсылық көрсетті. Бірақ қарсыласудан ешқандай пайда болмай, қоныстанушыларға жерімен бөлісуге мәжбүр болды. Нәтижесінде 1861-1914 жж. Қазақстанға 2 027 263 (кері қайтушыларды есептемегенде) қоныстанушылар келген. Оның ішінде жері шұрайлы Жетісу өңіріне 1870 жылдан 1914 жылға дейін 156 826 адам (ер адам – 81 550, әйел адам – 75 276) қоныс аударды [7. 223 б].

Сонымен қатар көшіп келушілер біраз жеңілдіктерге ие болды. Оларға 30 десятина жер берілді. 15 жыл алым-салықтан, міндеткерліктен және әскерден босатылды. Қоныстанушыларға орналасу үшін қарызға ақша бөлінді. Кейінірек қажеттілікке сәйкес жер үлесі он десятинаға дейін қысқартылып, кейбір жеңілдіктер алынып тасталды және

Г.А. Колпаковский жер үлестіру барысында жергілікті тұрғындардың мүдделеріне қысым жасалмауын қадағалады [7. 225 б].

Жүргізілген орыс саясатының пайдасына қарағанда, зияны басымырақ түсті. Қазақ жері Ресей мүлкіне айналып, қоныс аударушылардың көптеп келуімен жері тарылып, шаруасының күйзелгенін ашынып жазған Алаш қайраткері, халқының жанашыры М. Дулатовтың «қазағым сорлы жерде сорлап қалмас па екен?!» деген уайымы орынды еді [8. 46].

Капиталистік қоғамға өту қарқынды жүргізілгенімен, халық ахуалы жақсармады. Ата-баба қонысынан айырылған қазақтар басқармаларға арыз-шағымдарын түсірумен болды. Салықтың барлық тап өкілдеріне тең салынуы халықты ашаршылыққа ұшыратып та жатты. Сонымен қатар орыс шенеуніктері бұратаналарды «арам ойлы қарызға берушінің құлы» деп санады. Орыс саудагерлері, орыс шенеуніктері бұратаналардың әлсіздігін пайдаланып, оларды ішімдікке әуес етіп, олардың санасын улау арқылы бүкіл затын тонап, солақай іс-әрекеттерді де көрсетті. Үкіметтің мұндай бассыздыққа жол берілмеуіне жасалған қадамынан түк шықпады. Қайта осы жағдайдың бетін қайтаруға қатысатын меңгеруші және түрлі саладағы шенеуніктер де бұратаналарға ащы суды бергенді жөн деп тапты [9]. Осылайша бұрын ұлт тарихында болмаған жағымсыз жағдайлар орын алды.

Қазақ даласындағы мұндай өзгерістердің прогрессивті жағы да болды. XIX ғ. 20-жж. феодалдық дәуірде өмір сүріп жатырған қазақ жеріне Патшалық Ресей реформа жүргізіп, көшпелі мемлекеттен отырықшы мемлекетке айналдырды. Бұл өз кезегінде сауданың жаңа сипатта өрлеп, теміржолдың дамуына, кенді игеруге, ағартушылық саласында белгілі бір жетістіктерге жетуге, жергілікті халықты мал шаруашылығынан бөлек мақта өсіру, тауар өндірісімен айналысуға жұмылдырды. Қарқынды жұмыстың жүргізілуі Тұран жерін капиталистік қоғамға өткізді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Сухих О.Е. Как «чужие» становятся «своими», или лексика включения Казахской степи в имперское пространство России. –2005. – URL: <http://cyberleninka.ru/>
2. Қазақ қалай шоқындырылды? –2015. – URL: <http://alashainasy.kz/>
3. Есмагамбетов, К.Л. Что писали о нас на Западе/ К.Л.Есмагамбетов. – Алматы: Қазақ университеті, 1992. — 152 с.
4. Әбенова, Б.С. 1868 жылғы әкімшілік реформа және Орынбор өлкесі (1868-1891жж.). Монография./ Б.С.Әбенова. – Ақтөбе: «А-Полиграфия» ЖШС, 2006. – 375 б.
5. Волков А.П., Попов В.В. Развитие военноадминистративного управления в Российской Средней Азии во второй половине XIX в. –2019. – URL: <http://doi.org/10.24158/fik>.
6. Туркестанские ведомости. 1871. №1 (14 янв.)

- 7.Тумайкина В.В. Колпаковский Г.А. – организатор крестьянского переселения в Туркестанский край (60–80-е гг. XIX в.) // Известия Алтайского государственного университета. – 2009. – ББК 63.3(2)522-69
- 8.Абенов, Д.К. Қазақ жерін отарлау тарихы. Монография./ Д.К. Абенов. –Ақтөбе: «Жубанов университеті» баспасы, 2018.
- 9.Мирописев, М.А. О положении русских инородцев/ М.А.Мирописев. – СПб., 1901. – 290 с
- 10.Терентьев, М.А. История завоевания Средней Азии I том/ М.А.Терентьев. –СПб.: типография В.В. Комарова, Невский, 1903. – 20-21 стр.
- 11.Мамадалиев И.А., Махмудов О.Р. Деятельность комиссии по переселению русского крестьянства в Туркестанский край // Учёные записки Худжандского государственного университета им. академика Б. Гафурова. Гуманитарные науки –2018. - №1(54)
- 12.Брежнева С.Н. Отражение идеи аккультурации в переселенческой политике Российской империи в Туркестане на рубеже XIX–XX вв. // Вестник РУДН. Серия: ИСТОРИЯ РОССИИ – 2018.
- 13.Брежнева С.Н. Русские переселенцы в Туркестане: проблемы взаимоотношения с местным населением // Научные ведомости. Серия История. Политология. – 2016. – № 1 (222). Выпуск 37
- 14.Котюкова Т.В. Прошение коренного населения Туркестана о прекращении изъятия земли у кочевников // Восточный архив –2007. - №16